

УДК 338.483.12:26-523.4](447.87)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.18/18.168243>

Марія КАШКА,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(Ужгород, Україна)
m-kashka@ukr.net*

Андріана КОПИНЕЦЬ,

*студентка 4-го курсу факультету туризму та міжнародних комунікацій
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(Ужгород, Україна)*

СИНАГОГИ ЗАКАРПАТТЯ ЯК ОБ'ЄКТИ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ

Стаття присвячена синагогам, що залишилися на території Закарпаття, як ціннісні пам'ятки єврейської сакральної спадщини, та репрезентують культуру єврейського народу, який істотно змінив історію формування краю аж до теперішнього часу та впродовж багатьох років переплітався з русинами у важкі періоди. Євреї постали як монотеїстичний народ, чію релігію було засновано на вірі в одного Бога-невидиму й безтілесну божественну сутність. Також розглядаються варіанти та перспективи використання синагог Закарпаття як туристичних об'єктів для приваблення іноземних нащадків євреїв, які зараз живуть по всьому світі.

Ключові слова: синагоги Закарпаття, євреї, єврейські релігійні общини, Закарпатська область, закарпатські євреї.

Mariia KASHKA,

*PhD (History), Docent of Tourism Department
of State Higher Educational Institution
«Uzhhorod National University» (Uzhhorod, Ukraine)*

Andriana KOPYNETS,

*Student of the 4th year of Tourism and International
Communications Department
of State Higher Educational Institution
«Uzhhorod National University» (Uzhhorod, Ukraine)*

SYNAGOGUES OF TRANSCARPATHTIA AS OBJECTS OF RELIGIOUS TOURISM

The article is devoted to the remaining synagogues in Transcarpathia as valuable monuments of the Jewish sacred heritage, which represent the culture of the Jewish people, who substantially changed the history of the formation of the region until the present time. But for many years they intertwined with the Rusyns in difficult times. The Jews arose as a monotheistic people whose religion, Judaism, is based on the

belief in one God as the invisible and incorporeal divine essence. The variants and prospects for using of the synagogues of Transcarpathia as tourist objects for the attraction of foreign descendants of Jews, who now live all over the world, are also considered.

Key words: *synagogues of Transcarpathia, Jews, Jewish religious communities, Transcarpathian region, Transcarpathian Jews.*

Постановка проблеми. Закарпаття є надзвичайно багатим краєм на об'єкти релігійного туризму, що, в свою чергу, тісно пов'язано з історією краю та ментальністю населення, яке проживає на цій території.

Перебування єврейського народу на території Закарпаття залишило свій слід в історії краю і до теперішнього часу, а особливо це відзначилось у чималому впливі на архітектуру малих міст та сіл. Однак, у зв'язку з масовими антиєврейськими діями проти цього народу німецькими та угорськими урядовими наказами значна кількість історико-культурних та релігійних споруд не збереглася. Втім, деяка частка зуміла зберегти своє первинне, функціональне призначення і донині, та репрезентує культуру єврейських общин Закарпаття. Дана архітектурна спадщина може слугувати чудовою основою для розвитку релігійного та паломницького туризму для представників цієї релігії й не тільки.

Мета статті полягає у дослідженні релігійних об'єктів єврейського народу на території Закарпаття, а саме синагогам, що представляють дану релігію, в яких окрім літургії проводилися культурні та освітні заходи євреїв. Доказом цьому є те, що в українській мові синагога найчастіше називалася «школою», що відповідало латинському «*Scuola Judeorum*» та єврейському «шул», на відміну від гебрайського «бейт кнесет» та його грецького відповідника «синагога» («дім зборів»). І саме через свою значимість для народу, синагоги Західної України – свідки історії єврейства.

Аналіз досліджень. Над даною темою працювали науковці та дослідники історії різних часів. Відомості, які наводить археолог, етнограф, фольклорист з Мукачева Тиводар Легоцький (1830 – 1915), підтверджують, що євреї в околицях Ужгорода (Унгвару) проживали ще в XIII столітті.

Написаний на івриті документ, знайдений істориком Мором Горовіцем, свідчить про те, що невелика єврейська громада була створена в Ужгороді в 1724 р. Про життя євреїв в 1935 – 40 рр. на Закарпатті найяскравіше розповідає пригломшлива серія знімків Романа Вишняка, фотографа єврейського походження, який народився в Росії й емігрував до США.

Життя євреїв у горах Закарпаття відобразив чеський письменник Іван Ольбрахт, мати якого була хрещена єврейка.

У 1980 році Енді Уорхол, який не був євреєм, представив серію робіт «10 знаменитих євреїв XX століття», серед яких виявилися портрети Сари Бернар, Луїса Брандєїс, Мартіна Бубера, Джорджа Гершвіна, Голди Меїр, Франца Кафки, Братів Маркс, Гертруди Стайн, Зигмунда Фрейда і Альберта Ейнштейна.

Наразі лише в обласному центрі Закарпаття, в Ужгороді, історія зберігає чимало пам'ятних місць, згадок про численний єврейський народ. Головним осередком культури закарпатських євреїв вважають колись ортодоксальну сина-

гогу, а зараз Закарпатську обласну філармонію. Саме там представники єврейського народу виборюють право відкрити музей історії євреїв Закарпаття, в якому можна було б дізнатись більше про життя цього народу.

На Закарпатті популярними стали екскурсії знаковими місцями єврейського минулого. Про це свідчать численні тематичні путівники, надруковані в Ужгороді або за кордоном (часто двомовні: на івриті та англійською, на івриті та угорською тощо). Російськомовний путівник «Ужгород. Подорож пам'ятними місцями єврейської історії» Сабіни Вірон витримав два видання – у 2001 і 2007 рр.

Туристична індустрія запропонувала послуги і через інтернет. Одна з них – «Оглядова автомобільно-пішохідна екскурсія пам'ятними місцями єврейської історії» проводиться в Ужгороді (див.: туристический портал Rest4u.com.ua) де головними об'єктами для показу є синагога ортодоксальної громади євреїв-ашкеназі, синагога євреїв-неологів та хасидська синагога (Закарпатський туристичний інформаційний портал).

Виклад основного матеріалу. Євреї – народ семітського походження, який тривалий час проживав поруч русинського населення Карпатської Русі. Присутні вони в нашому регіоні принаймні від 16 ст., хоч їхня кількість до другої половини 18 ст. була дуже незначною.

Ситуація змінилася з 1890-х рр., коли нова хвиля єврейських мігрантів, які, рятуючись від погромів у Російській імперії, приєдналася до інших у Галичині, де їх соціальний і економічний статус був непевний через український національний рух. Тому, перейшовши Карпати, євреї поселилися в русинських селах. У 1930 р. в наших краях проживало 102 502 євреїв, що становило 65% всього населення краю. На Закарпатті відсоток євреїв, що жили в селах був найвищим в Європі. Збільшенню кількості общин сприяло покращення культурного рівня єврейського населення (Магочі, 2010: 220-223).

Станом на 2001 р. в Ужгороді проживало 232 євреї. У грудні 1999 р. в Ужгороді зареєстрували благодійний фонд «Хесед Шпіра». У перекладі слово «хесед» означає справедливість, милосердя, турботу. Фонд у 2012 р. надав матеріальну, медичну, психологічну, духовну, підтримку понад 1,1 тис. клієнтам із 67 населених пунктів Закарпаття (Офіцинський, 2017а: 185).

У містах і населених пунктах було більше 30 синагог, молитовні будинки були у всіх великих селах, де було більше десяти дорослих чоловіків. Громади містили хедер, громадські будинки, школи, в яких навчалися діти малозабезпечених.

Одна з найдавніших – синагога в Хусті, будівництво якої розпочалося у 1872 р. та тривало до 1875 р. Хустській синагозі близько 150 років. Це єдина синагога в Закарпатті, яка постійно діяла з часів свого заснування. Під час Другої Світової війни в ній зберігалося речі євреїв, яких вивезли німці. Після 1945 року, повернувшись з ГУЛАГу, євреї їх забрали. За часів Радянського Союзу синагогу кілька разів намагалися силою забрати під клуб взуттєвої фабрики. Але стійкість єврейських жінок, які чергували під синагогою цілодобово, не дозволила її зайняти. Кількість людей, які приходили на молитву була настільки велика, що в синагозі не вистачало місця і євреї були змушені наперед купувати місце. Вже більше 10 років працює єврейська недільна школа, у якій євреї навчаються наступним дисциплінам: івриту, історії Ізраїлю, культури єврейського народу.

Споруда побудована за всіма канонами іудейської релігії. Біля східної частини знаходиться ковчег завіту (дерев'яна, оббита золотом скринька) із сувоями Тори (священна книга іудеїв), попереду підвищення для їх читання. Синагога має 9 куполів, які вкриті дранкою, 2 зали для молитви, балкон для молитви жінок. Приміщення для жінок відділене від приміщення для чоловіків решіткою. Ковчег завіту знаходиться в кожній синагозі, як і в Хустській – це точна копія Єрусалимського.

Біля самої синагоги досить часто будувалася лазня, яка була обов'язковим атрибутом обряду. Тут проводилося омовіння – очищення водою різних частин тіла, перед тим, як увійти до синагоги чи почати молитву (Закарпатський туристичний інформаційний портал).

Ужгородська синагога – хоральна синагога ортодоксальної громади євреїв-ашкеназі в м. Ужгород. Побудована за проектом архітекторів Дюлі Паппа та Ференца Саболча у неомавританському стилі; відкрита 27 липня в 1904 р. без будь-яких урочистостей: надвечір о 7-й годині, з молитовного дому у нову синагогу перенесли книги єврейства – тори, після чого відбувся молебень й освячення будівлі. Зведена вона зі спеціально привезених з Італії матеріалів на кошти громади ортодоксальних євреїв-ашкеназі на березі ріки Уж на земельній ділянці, яку пожертвувала для будівництва міська управа. (Офцінський, 2017b: 156).

Споруді вдалося пережити фашистську руйнацію єврейських сакральних будинків часів Другої Світової війни, коли Закарпаття було захоплене Угорщиною – фактичним союзником Німеччини. В останні роки перед визволенням Ужгороду німецькі та угорські війська використовували синагогу як конюшню. Історики та архітектори кажуть, подібних синагог у Європі немає, тому цією пам'яткою культури особливо пишаються ужгородці – й євреї, й українці та городяни інших національностей. Зараз приміщення використовує Закарпатська обласна філармонія.

Синагога в Ужгороді – визнаний шедевр європейської архітектури. Фахівці кажуть, її аналогів у «Старому Світі» немає; євреї зі всього світу спеціально приїжджають, помилуватися нею, відчуті її старовинний дух. Вони навіть пропонували розібрати її і по цеглині вивести до Ізраїлю, щоб там збудувати заново (Інфо-блог «Карпати»).

Колишня синагога неологів – добротна триповерхова будівля в історичному центрі, пам'ятка архітектури 1870 року, з середини 2000-х рр. стоїть пустою. Цінна історична нерухомість з часом була продана у приватні руки, поза єврейської общини. На даху найстарішої синагоги Ужгорода, синагоги неологів, побіля димаря сусідньої будови, є дерев'яна Зірка Давида. Вона вінчає собою вентиляційну віддушину горища. Подейкували, що там, за «зіркою», є комірчина для покарань. Туди відправляли замолювати гріхи підлітків, що провинилися. Вони повинні були читати молитви, дивлячись на місто крізь це маленьке «зоряне віконце».

Колишня хасидська синагога – перша бетонна будівля в Ужгороді. Поряд із нею будинок, спочатку побудований у формі ротонди, цілком може називатися історичною архітектурною пам'яткою Ужгорода – тут у далекому 1908 місцева хасидська громада збудувала на тодішній набережній Рошковича – ритуальну

єврейську баню. Тоді кожну п'ятницю, напередодні шаббату, сюди сходилося єврейське чоловіче товариство міста, щоб зануритися в басейн.

Єдиною діючою синагогою в Ужгороді є будівля, що на вул. Руській. Тут у дворіку знаходиться стара будівля, побудована у 1934 р. рабином Ронем Фальберманом. Невеличку синагогу він звів для себе і туди приходили євреї із сусідніх вулиць. Ще одна святиня знаходилася в мікрорайоні «Радванка» (вул. Українська, 16). Вона існувала до 1947 р., а потім перейшла деревообробному заводу. А відтак, більш детальних згадок про неї не збереглося (Релігійна інформаційна служба України).

Синагога зведена у центрі Виноградова у 1874р. де в дорадянські часи на одній території знаходилися дві синагоги, де молилися ортодоксальні євреї в іншій богослужіння проводили хасиди. Ця будівля є пам'яткою архітектури. Але оголошена пам'яткою вона вже у стані приведеному до статусу ДЮОШ, коли всі цінні елементи було втрачено і знищено.

Під час радянського режиму тут знаходився спортивний зал, і влада робила все, аби прибрати з будівлі будь-які ознаки, що нагадували про її релігійне призначення, фігурні вікна стали прямокутними, їх заградували. Зникли декоративні елементи фасаду, знищено фігурний дах. Під час відновлювальних робіт у синагозі було знайдено примірники єврейської релігійної літератури. Старовинні книги буде збережено, як і нечисленні фрагменти старовинної ліпнини, на яких видно зірки Давида.

Що ж стосується єврейської громади – то її у Виноградіві зараз практично не існує. У всьому районі мешкає всього 20 іудеїв. Тож, будівля перебуває у муніципальній власності, належить громаді міста.

У кінці квітня 1944 р. тодішня окупаційна міська влада створила гетто для громадян єврейської національності. Воно займало територію, обмежену теперішніми вулицями Шевченка, Франка, Української та Пушкіна. Гетто заповнили кілька тисяч євреїв – чоловіків і жінок, молодих і старих дітей і немовлят, здорових і хворих.

У кожному єврейському будинку, в кожній квартирі з'явився уповноважений міської влади у супроводі жандармів. У жителів відбирали золоті і срібні речі, гроші, а самих їх відправляли в гетто. Тут вони під відкритим небом перебували кілька днів, а потім нещасних відвозили в табори смерті. Усе майно (меблі, домашнє начиння, одержу, взуття) звезли в синагогу. Частина добра розпродали, частину розграбували.

В липні 1944 р. окупаційна військова влада розстріляла сімох партизанів – чотирьох чоловіків і трьох жінок. З них п'ятеро євреї, двоє – українці. Страту провели публічно на початку вул. Партизанської. Тіла вбитих поховали у спільній могилі міського кладовища. Навесні 1946 року тіла вбитих ексгумовано і переховано на площі Миру.

24 жовтня 1944 р. місто визволили війська четвертого Українського фронту (Ком'яті, 1994).

Дерев'яні синагоги XVIII ст., поширені в Галичині, Західній Білорусії й Литві, були одним з найцікавіших явищ єврейської архітектури в Європі. Багаті форми і пишній декор дерев'яних синагог покликані були дати відповідь ортодоксального іудаїзму на скромність хасидських синагог. Одна з таких синагог

збереглася в закарпатському селі Великі Ком'яти (Виноградівський район). Це – дерев'яна синагога, проте її стіни, побиті ліщиною, побілені, імітують кам'яну будівлю. Дістатися туди не просто, та й про те, що будівля була синагогою, нагадує лише дерев'яна зірка біля входу, і балкон жіночого відділення (Інфо-блог «Карпати»).

Колись у Берегово було цілих шість синагог. Пережити період радянської влади вдалося не всім культовим спорудам. Чинним же залишилося тільки одне – так звана «мала синагога». Синагога була побудована ще на початку 1920-х рр. Віруючих євреїв у Берегові налічується не більше 40 осіб, але святиня досі залишається єдиним центром єврейської релігійної та культурного життя міста. Незважаючи на те, що тут замінили дах і вікна, відремонтували меблі та відреставрували внутрішнє оздоблення, храм повністю зберіг свій первісний вигляд. На першому поверсі знаходяться кімната для молитви і Великий зал, який використовується для проведення релігійних та культурних заходів. При синагозі відкрито музей, де серед експонатів постійно діючої виставки знаходяться пам'ятні єврейські речі та фотографії, передані закарпатцями у фонд музею.

Однією із найгарніших будівель Берегова на площі Л. Кошута була колишня Велика синагога, побудована у кінці XIX ст. Сьогодні тут розміщено центр культури та дозвілля міста, побудований у стилі соцреалізму. Ще в 60-х рр. почали перебудовувати синагогу, а в 1976 р. офіційно відкрився палац культури із залом на 600 глядачів. З боку вул. І. Сечені на стіні будівлі встановлена меморіальна дошка з надписом: «Пам'яті багатьох тисяч євреїв з Берегова та Березької жупи, яких вивезено та знищено в фашистських концентраційних таборах у 1944 році».

У квітні 1944 року всіх осіб єврейської національності міста зігнали в місцеве гетто (цегельний завод Берегова). За деякими даними, їх нараховувалось, разом з привезеними сюди із округи, близько восьми тисяч чоловік. Усе рухоме і нерухоме їх майно було конфісковано. У травні цього ж року всіх відправлено у концентраційний табір міста Аушвіц (Закарпатський інформаційний туристичний портал).

Висновки. Таким чином, на основі представленої матеріалу можна зробити висновки: Закарпаття є надзвичайно багатим краєм на об'єкти релігійного туризму. Але особливу увагу ми приділили саме архітектурній спадщині єврейського народу на території Закарпаття, доля якого склалася надзвичайно трагічно під час Другої світової війни. Проте, проживання євреїв у краї залишило значний відбиток в культурі, історії та архітектурі Закарпаття. Саме архітектурна спадщина релігійного спрямування єврейського народу може слугувати основою для розвитку релігійного туризму цієї національної релігії і не тільки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Екскурсії Ужгородом, 2017 – Екскурсії Ужгородом: навчальний посібник з історичного екскурснознавства / Нац. спілка краєзнавців України; ред. Р. Офіцинський. Ужгород: Рік-У, 2017. 337 с.
2. Енциклопедія історії, 2010 – Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / За ред. П. Р. Магочія. Ужгород: Вид-во В. Падяка 2010. 856 с.
3. Закарпатський туристичний – Закарпатський туристичний інформаційний портал [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.karpataljaturizmus.info/product_info.php?language=ua&products_id=568

4. Історія міст, 1969 – Історія міст і сіл Української РСР: Закарпатська область / Ред. кол. тому: Белоусов В. І. [редактори-упорядники Балега Ю. І., Балла Л. К., Гончаренко А. О., Гранчак І. М., Коструб Г. М.]. УРЕ АН УРСР, 1969. 810 с.
5. Кобаль, 2008 – Кобаль Й. Ужгород відомий та невідомий. Львів: Світ, 2008. 196 с.
6. Ком'яті, 1994 – Ком'яті В. Нарис історії міста Виноградова від найдавніших часів до 1945 року. Науково-популярне видання. Виноградів: 1994. 36 с.
7. Релігійно-інформаційна служба України – Релігійний туризм [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/67457/
8. IGotoWorld – IGotoWorld.com [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/70118_malaya-sinagoga-v-beregovo.htm
9. Karpaty – Karpaty. Info Blog [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://blog.karpaty.info/2013/03/22/sinagogi-zahidnoyi-ukrayini/>
10. Rest4u – Rest4u туристический портал [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rest4u.com.ua/reviews/hustska-sinagoga-yak-odna-z-naystarishih-sakralnih-sporud-zakarpattya.html>

REFERENCES

1. Ekskursii Uzhhorodom, 2017 – Ekskursii Uzhhorodom: navchalnyi posibnyk z istorychnoho ekskursoznavstva [Excursions to Uzhhorod: a textbook on historical excursions] / Nats. spilka kraieznavtsiv Ukrainy; red. R. Ofitsynskiy. Uzhhorod: Rik-U, 2017. 337 p.
2. Entsyklopediia istorii, 2010 – Entsyklopediia istorii ta kultury karpatskykh rusyniv [Encyclopedia of History of Culture in Carpathian Mountains] / za red. P. R. Mahochiia. Uzhhorod: Vyd-vo V. Padiaka 2010. 856 p.
3. Zakarpatskyi turystychnyi – Zakarpatskyi turystychnyi informatsiyni portal [Elektronnyi resurs] - Rezhym dostupu: http://www.karpataljaturizmus.info/product_info.php?language=ua&products_id=568
4. Istoriiia mist, 1969 – Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR: Zakarpatska oblast [The history of the cities and villages of the Ukrainian SSR: Transcarpathian region] / Red. kol. tomu: Bielousov V. I. [redaktory-uporiadnyky Baleha Yu. I., Balla L. K., Honcharenko A. O., Hranchak I. M., Kostrub H. M.]. URE AN URSR, 1969. 810 p.
5. Kobal, 2008 – Kobal Y. Uzhhorod vidomyi ta nevidomyi [Uzhhorod is famous and unknown]. Lviv: Svit, 2008. 196 p.
6. Komiaty, 1994 – Komiaty V. Narys istorii mista Vynohradova vid naidavnishykh chasiv do 1945 roku [Essay on the history of the city of Vinogradov from ancient times to 1945]. Naukovo-populiarne vydannia. Vynohradiv, 1994. 36 p.
7. Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy – Relihijnyj turizm [Religious Information Service of Ukraine – Religious tourism] [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/67457/
8. IGotoWorld.com [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/70118_malaya-sinagoga-v-beregovo.htm
9. Karpaty. Info Blog [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://blog.karpaty.info/2013/03/22/sinagogi-zahidnoyi-ukrayini/>
10. Rest4u turystycheskyi portal [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://rest4u.com.ua/reviews/hustska-sinagoga-yak-odna-z-naystarishih-sakralnih-sporud-zakarpattya.html>

Стаття подано до редакції 02.04.2018 р.